

FRÅN NATURBRUK TILL NATURUPPLEVELSER – OCH SÅRBAR FÖRSÖRJNING

KLAS SANDELL

Gösta Friberg återger följande berättelse från Amerikas urbefolkning: ”Människorna fann ingenting att göra eld med. Allt som kunde brinna tillhörde Hashjeshjin, Eldguden. Då rusade Coyote bort och fann till slut platsen där Dontso, budbärarflugan, och Eldguden låg och sov, medan klippblocken brann runtomkring dem. Där stal Coyote elden och förde den med sig hem till sitt folk.”¹

Liknande teman hittar vi till exempel i grekisk mytologi där Prometheus stal elden till människorna och blev straffad av gudarna. Det ligger nära till hands att se elden som symbol för teknologi och vi kan jämföra med Bibelns berättelse om att äta av kunskapens förbjudna äpple. Har människor alltid haft anledning att fundera över om vi alls har rätt att använda dessa starka redskap – eld, kol, olja, kärnkraft ...? Att vi i någon bemärkelse ”olovandes” nyttjar det vi inte självklart kan hantera – elden är som bekant en fruktansvärd kraft när den inte kontrolleras. Idag påverkar vi ju så till den grad jorden att vår tid kallas ”antropocen”² – en tid där människan till och med betraktas som en geologisk kraft!

DISTANSEN TILL NATUREN

VÄXER FRAM

År 1864 kom boken *Man and nature* med undertiteln: *physical geography as modified by human action*.³ Människan har visserligen

alltid påverkat sin miljö, inte minst sedan jordbruket började för 10 000 år sedan, men det är i och med industrialiseringen från framför allt slutet av 1800-talet som detta blir så iögonfallande med järnvägar, industrier och växande städer.⁴ En viktig princip för industrisamhället är en uppdelning av landskapet; olika saker sker på olika platser och ska där specialiseras så mycket som möjligt. Detta gäller från den globala handeln till uppdelning av det lokala landskapet i till exempel bostadsområden och industriområden, och det resulterar i enorma transportbehov av energi, råvaror och färdiga produkter.

En viktig aspekt i denna utveckling var den starkt ökade produktiviteten. Mer kunde produceras av färre människor, inte minst med hjälp av fossil energi som kol och senare olja. Med arbetarrörelse och ökande demokratisering under 1900-talet så spreds också den ökade produktivitetens vinster i viss utsträckning till bredare grupper. I ett land som Sverige byggdes successivt ett välfärdssamhälle med en materiell standard som det tidigare jordbrukarsamhället inte kunnat drömma om. För att ge exempel på jordbrukets ökade produktivitet⁵ – före industrialismen gav åkrarna kanske 700–800 kg säd per hektar men runt sekelskiftet 2000, 4 000–5 000 kg säd per hektar.

1 Återgivet av Friberg, 1982:29.

2 Sörlin, 2017.

3 Marsh, 1864.

4 Om detta tema se, förutom Marsh, 1864; t.ex. Sörlin, 1991; Thomas, 1956; och Steffen et al., 2020.

5 Exempelen är hämtade från Sveriges Nationalatlas 1992:7–9.

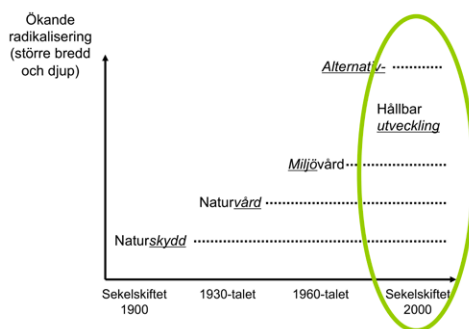

Människans bruk påverkar alltid landskapet – här med ökad biologisk mångfald som resultat. Foto: Klas Sandell.

Sammantaget utvecklades ett ”ur-väggen-samhälle” där alla människans inknytningar i naturen sker genom väggar. Vatten, värme, ljus och luft kommer in i våra vardagsmiljöer med hjälp av rör och ledningar, och på motsvarande sätt transporteras vårt avloppsvatten och utandningsluft ut genom väggar, golv och tak. Även vår mat och andra produkter kan vi hämta bakom glasdörrar och på hyllor i affären – eller vid vår egen ytterdörr. Vi har visserligen en viss intellektuell kunskap om vad som finns på andra sidan väggen i form av jord- och skogsbruk, dricksvattentäkter, kraftverksdammar, transportvägar, rör och ledningar, men de flesta av oss har ingen konkret fysisk upplevelse av dessa våra inknytningar i naturen. Det här är en enormt dramatisk förändring jämfört med hur allmänheten för bara 100–150 år sedan tog upp sin potatis ur jorden, gick på torrpass, bar in vatten från brunnen, för att sedan gå ut och tömma sin slaskhink.

Miljöengagemangets framväxt

Parallellt med utvecklingen av detta ”ur-väggen-samhälle” höjdes också kritiska röster och det restes krav runt sekelskiftet 1900 på *naturskydd*. Det handlade om att avsätta vissa områden till nationalparker och skydda vissa arter genom fridlysningsområden. Under mellankrigstiden på 1930-talet hade naturskyddet fördjupats till mer av *naturvård* där samspelet med människans bruk gavs ett större utrymme. Efter andra världskriget blev det alltmer uppenbart att det inte räckte med att försöka skydda och vårda naturen på vissa platser. Även om rovfågeln var fridlyst och dess boträd naturminnesmärkt så riskerade den att dö ut om den åt av fåglar som i sin tur ätit av giftbehandlat utsäde i jordbruket. Det behövdes ett ekologiskt tänkande och en bredare *miljövård*. Vi fick nationell miljölagstiftning, naturvårdsverk och storskalig fysisk planering. I vår tid, 2020-talet, är nyckelordet *hållbar utveckling* och i och med dess delteman om ekologisk,

Figur 1. Hur miljöengagemanget, parallellt med industrisamhällets framväxt, successivt fördjupats och breddats (ur Sandell, Öhman & Östman, 2003).

ekonomisk och social hållbarhet är hela samhället i princip en del av miljöengagemanget. Oron för minskande biologisk mångfald blir då ett, av många, olika tecken på att den nuvarande utvecklingen inte är hållbar. Frågan blir då hur stora förändringar som krävs för att utvecklingen ska bli hållbar. Ett sätt att få perspektiv på detta är att i vår historiska skiss ta med engagemanget för en *alternativ utveckling* som bröt fram under framför allt 1970-talet.⁶ Utifrån den tidens nya miljörelser med krav på alternativproduktion, mat, energi och så vidare, ifrågasattes på djupet karaktärsdrag i det moderna samhället som storskalighet, materiellt överflöd och resursslöseri. Vi kan då se dagens diskussion om hållbar utveckling som ett spänningsfält mellan en globaliserad version av ”miljövård” med krav på relativt måttliga justeringar av samhället och en ”alternativ” utvecklings radikala krav på systemskifte med helt andra utvecklingsideal. Sammantaget har miljöengagemanget under

6 Detta ”alternativ” avser en mer miljövänlig utveckling och har inget med den högerpopulism att göra som ibland idag använder begreppet alternativ.

1900-talet successivt breddats och fördjupats enligt figur 1, även om det alltid går att hitta rötter till alla dessa teman längre bak i tiden.⁷

Utifrån IPBES återkommande diskussioner om behovet av transformativ förändring – som måste tolkas som mycket djupgående förändringar – så är ”alternativ”-tänkandet från 1970-talet av särskilt intresse. Inledningsvis handlade det då inte minst om att söka i omvänd riktning; urbaniseringen drev fram en ”grön våg” att flytta ut på landet, industrivaror ville man ersätta med hantverksproduktion, globalt beroende drev fram krav på lokal självförsörjning, energislag som kol, olja och kärnkraft ifrågasattes till förmån för sol, vind och vatten och så vidare. Med rötter i nya miljörelser som Jordens Vänner, Greenpeace och antikärnkraftsrörelsen, och ”tänk globalt, handla lokalt”, så ifrågasattes inte minst den funktionsuppdelning av landskapet som ovan beskrevs som en grundbult i industrisamhällets framväxt. Idealet om ständig materiell tillväxt sågs – och ses – här med mycket kritiska ögon. Vad är egentligen ”lagom” när det gäller boyta/person eller flygresor/år, och vad är egentligen rimliga och långsiktiga utvecklingsideal?⁸

Dörrar i ”ur-väggen-samhället”

Ett tredje tema under 1900-talets utveckling, parallellt med ur-väggen-samhällets och miljöengagemangets framväxt, har varit ett intresse för att hitta ”dörrar” i ur-väggen-samhället i

form av friluftsliv, naturturism och utomhuspedagogik.⁹ Att på sin fritid, eller som en del i pedagogisk verksamhet, ge sig ut från det ombonade inomhus och söka upp ett mer naturpräglat landskap. Ett utomhus där inget tak hindrar regnet och inga väggar hindrar blåsten och där bara kläder, utrustning och kunskap kan göra det möjligt att hålla sig ”torr, varm, mätt och glad”.¹⁰ I en mer allmän form kan vi spåra dessa ambitioner om att hitta ”dörrar” i ur-väggen-samhället även i sådant som till exempel semesterort på landet eller att få mer direkt kontakt med den mat man äter genom Reko-ringar, bondens marknad, köpa andelar av köttjur och besöka kosläpp.

Men på samma sätt som det övriga industrisamhället specialiserar olika aktiviteter till olika platser så sker detta också med ”dörrarna” i ur-väggen-samhället. Vi får rekreationsområden, turistorter, nationalparker, skidorter och så vidare där just fritid och kanske pedagogik ges företräde. Men, som ett alternativ till dessa specialiserade upplevelselandskap har vi i Sverige exempelvis allemansrätten, och här finns en viktig pedagogisk möjlighet.¹¹ Det handlar om den starka ställning som allemansrätten har i kombination med det landskapsperspektiv som allemansrätten företräder – ett *mångbrukat hänsynslandskap*. Allemansrättens landskap inkluderar ju inte bara rekreation och pedagogik utan också produktion av livsmedel och byggmaterial, liksom infrastruktur, vattentäcker och så vidare – och där måste dessa verksamheter, inklusive allmänhetens naturupplevelser, hänsynsfullt samexistera. Den som nyttjar allemansrätten

7 Se vidare t.ex. Sörlin, 1991; Sandell, Öhman & Östman, 2003; och Lundgren, 2009.

8 Se t.ex. Naess, 1981, eller Leirhaug, Haukeland & Faarlund, 2019. Just när jag skriver detta, november 2020, konstaterar Greenpeace att köpfesten ”Black Friday infaller globalt i år tre månader efter Overshoot day, dvs. dagen då vi konsumerat upp så mycket naturresurser som planeten klarar av att förse oss med per år” (greenpeace@norden.greenpeace.org, 20-11-18).

9 Se t.ex. Sandell & Sörlin, 2008; Sandell, Arnegård & Backman, 2011; och Sandell & Öhman, 2021, s. 105–113 i denna bok.

10 Brügge, Glantz & Sandell, 2018.

11 Se t.ex. Sandell & Svenning, 2011; Øian et al., 2018; och Leirhaug et al., 2019.

måste kunna ”läsa landskapet” och se var det är rimligt att göra vad enligt devisen ”inte störa, inte förstöra”. Kort sagt illustrerar allemansrättens mångbrukade hänsynslandskap sådana karaktärsdrag som kännetecknar ett hållbart samhälle.¹² Biologisk mångfald är ju inte något som enkelt kan avgränsas till en fastighet eller en ägare, den är gränsöverskridande i tid och rum och i högsta grad ett ”gemensamt intresse”!¹³

En bild över våra natur- och landskapsrelationer

I det här kapitlet har jag använt begreppet landskap mer än natur. Det är ett sätt att poängtera att natur och kultur i praktiken är sammanflätade.¹⁴ Marie Stenseke pekar på att begreppet landskap har blivit brett accepterat som något som omfattar både naturen och samhället.¹⁵ Om vi ser ”natur” som de element och processer i oss och i vår omgivning som vi inte kontrollerar¹⁶ så är naturen visserligen mycket mer påtaglig i till exempel ytterstjärgården än i ett köpcentrum. Men även i ytterstjärgården finns olika kulturavtryck och även i köpcentret finns naturen närvarande i allt från tyngdlagen, skadedjur på lagret och sockersug hos kunderna.

En viktig aspekt angående landskap är att olika individer och grupper uppfattar dessa på olika sätt – vad är viktigt, positivt eller hotande, och vad är det man inte alls lägger märke till? De olika landskapsperspektiven hänger ihop med vilken tidsepok det handlar om (jämför till exempel industrisamhället med det förindustriella), vad man har för roll i

landskapet (jämför till exempel en yrkesfiskare med en kajakpaddlare i skärgården), vad man har för bakgrund (jämför till exempel uppväxt på ett jordbruk eller i en storstadsvåning) och vad man just då ingår i för sammanhang (jämför till exempel en person på fågelexkursion där hen vid ett annat tillfälle löptränar).

Figur 2 (nästa sida) beskriver olika förhållningssätt till natur och landskap.¹⁷ En landskapsrelation består alltid av någon kombination av: 1) en viss aktivitet (till vänster); och 2) ett visst specifikt landskap (till höger) och inkluderar alltid mer eller mindre av perspektiven: (a) att använda/påverka där man bejaktar människans förändrande kulturavtryck i landskapet (uppåt); respektive (b) att bevara/skydda landskapet där man försöker begränsa människans förändrande kulturavtryck (neråt).

I figurens hörn kan vi identifiera fyra principiella ”ekostrategier” (förhållningssätt till natur och landskap)¹⁸. Först *nera till vänster* den ekostrategi som går ut på att storskaligt (inte sällan på global nivå) identifiera särskilda landskapsvärden utifrån syften såsom biodiversitet, vetenskapligt referensområde, turism eller kulturell identitet – och sedan försöka bevara och ”konservera” dessa värden genom olika åtgärder. Man ser landskapet som ett *museum för fjärrstyrd konsumtion* då det är utifrån kommande intressen som vill

12 Sandell, 2019.

13 Se vidare t.ex. Dolsak & Ostrom, 2003.

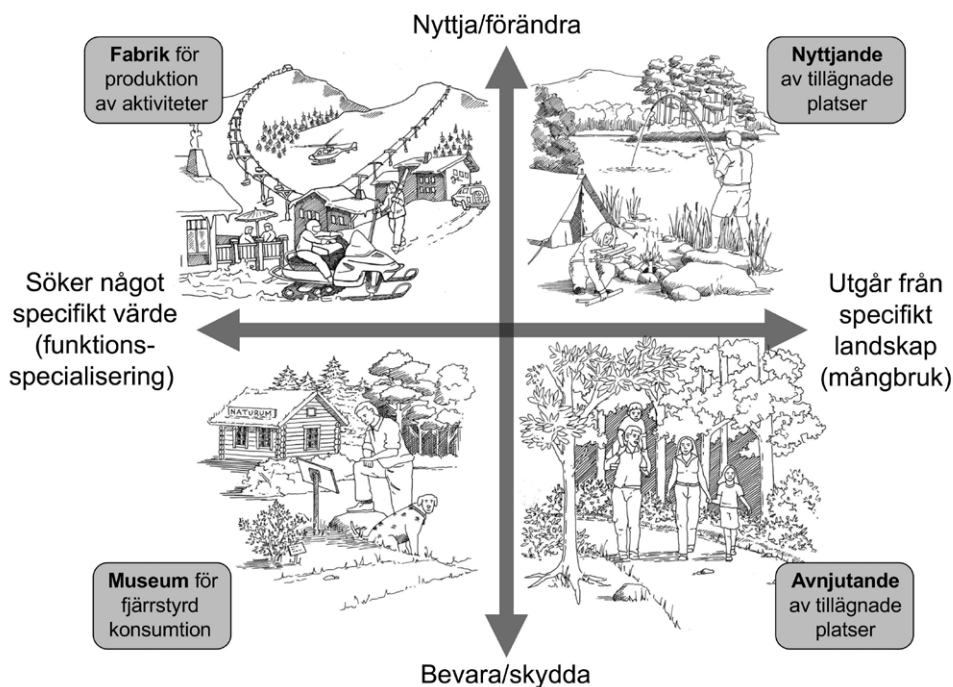
14 Se vidare t.ex. Carlestam & Sollbe, 1991; Ihse, 2019; Sandell, 2019.

15 Stenseke, 2016.

16 Sandell, 1988.

17 Den här begreppsramen presenteras mer utförligt i t.ex. Sandell, 2016 och på svenska i t.ex. Emmelin et al., 2010. Hela miljödebatten är i mycket en parallell till figurens spänningsfält uppåt-neråt och det finns även många paralleller till spänningsfältet vänster-höger t.ex. *function vs. territory* (Friedmann & Weaver, 1979), *anywheres vs. somewheres* (Goodhart, 2017) eller matproduktion genom teknikutveckling *vs. agroekologiska system* i Almered Olsson, 2021, s. 223–233 i denna bok.

18 Mer utförliga beskrivningar och exempel i t.ex. Sandell, 2016.

Figur 2. Begreppsramens fyra ekostrategier markerade med grå textplattor och illustrerade med teckningar (Illustration: Matz Glantz ur Sandell, 2019).

bevara – och ofta visa upp – vissa landskapskvaliteter. *Uppe till vänster* finner vi ekostrategin att aktivt förändra och nyttja landskapet utifrån specifika syften och aktiviteter. Man ser på landskapet som en *fabrik för produktion av dessa aktiviteter och nyttigheter*. Ska landskapet till exempel producera utförsäkring på skidor så utvecklas det till en skidsportort och på motsvarande sätt görs till exempel ett sädesfält så produktivt som möjligt med hjälp av täckdikning, maskiner, handelsgödsel och bekämpningsmedel. *Uppe till höger* i figuren finner vi en ekostrategi som går ut på ett aktivt mångfaldigt *nyttjande av tillägnade platser*. Här utgår man från ett visst natur- och kulturlandskap med dess karaktärsdrag – ett landskap som man på något sätt tillägnat sig och identifierar sig med, till exempel därför

att man sedan länge bott där, ofta återkommit dit eller har andra viktiga band. Kanske lägger man älgstråket på minnet inför höstens jakt, fast man egentligen håller på att avverka skog. I denna ekostrategi finner vi även mycket av traditionella friluftaktiviteter som att plocka bär och svamp, eller att göra en lägereld med ved man finner på platsen.

Den fjärde ekostrategin, *avnjutande av tillägnade platser, nere till höger*, tar som den föregående sin utgångspunkt i ett visst landskap – ett landskap som blivit till en ”plats” – men här utan att man aktivt vill påverka och förändra landskapet. Här återfinns vi mycket av många människors vardagskontakt med sitt lokala landskap – som något man identifierar sig med och förhoppningsvis uppskattar. Nyttjandet sker både i så passiva former som

Parallellt med det moderna samhällets ökade distans till naturen söker många naturupplevelser genom friluftsliv och naturturism. Foto: Klas Sandell.

utsikten från ett fönster, men kan också vara – för personen – aktivt som vandringar, skidåkning och att rasta hundar. Men även om man löptränar aldrig så aktivt är här ändå grundhållningen att man utgår från det landskap som är och inte vill med sin aktivitet förändra det. Tvärtom kan hundrastning, terrängcykling och motionsjogging istället uppfattas som ett problem om det verkligen börjar påverka landskapet genom till exempel nedskräpning, buller eller förslitning. Vilket i sin tur inte sällan leder till krav på att i större utsträckning anamma en ekostategi som ligger åt vänster i figuren. Antingen i riktning av fabriksperspektivet genom särskilt anlagda motions-slingor, terrängcyklingsbanor och hundrastgårdar. Eller i riktning av det museala perspektivets krav på skyddsåtgärder kanske

i form av reservat och särskilda bestämmelser eller förbud när det gäller till exempel hundar, cykling och ridning.

Sammantaget har det under de senaste 100–150 åren skett en mycket stark utveckling åt vänster i figur 2. Det lokala mångbruket har i mycket stor utsträckning ersatts av högt specialiserade produktionslandskap (uppe till vänster) och i någon mån skyddade reservat (nere till vänster). Det här har fått dramatiska effekter på biologisk mångfald och andra miljörelaterade värden. Men parallellt med den här huvudsakliga ”strömfåran” åt vänster i figuren så har det hela tiden funnits ”kontrapunkter”¹⁹ som velat försvara de

19 Hettne, 1982.

Diskussioner pågår ständigt om hur våra landskap ska brukas i framtiden. Foto: Klas Sandell.

värden som ligger till höger i figuren. Det har handlat om lokal produktion, mångbruk, landskapsidentitet, självtillit och så vidare – och vi känner här igen karaktärsdrag från det som kallades den alternativa utvecklingens radikala krav och allemansrättens mångbrukade hänsynslandskap. Inte minst utifrån behovet av fördjupat miljöengagemang och behovet av respekt för biologisk mångfald och naturnyttor/ekosystemtjänster finns också all anledning att försöka driva utvecklingen åt höger i figuren. Både, upp till höger, genom att revidera regelsystem och ekonomiska ersättningar så att de konkreta landskapsförvaltarna – bönder, skogsägare, renskötare, fiskare... – kan bli glada och stolta när de upptäcker biologisk mångfald. Det är viktigt att få de praktiska landskapsförvaltarna med sig vilket kan innebära att man i större utsträckning måste acceptera deras prioriteringar när det gäller till exempel kontroversiella arter som skarvar, vargar och sälar. Det är också viktigt att prioritera en utveckling i riktning ner till höger, ”avnjutande av tillägnade platser”, i termer av tätortsnära grönområden, odlingslotter, lokal landskapsidentitet, med mera. Avslutningsvis är det mycket angeläget att förstärka banden mellan den övre och nedre delen på högra sidan i figur 2 med hjälp av stärkta relationer mellan stad och landsbygd.

Referenser

- Almered Olsson, G. 2021. Biologisk mångfald – en förutsättning för vår matförsörjning, s. 223–233 i *Biologisk mångfald, naturnyttor, ekosystemtjänster*. Tunón, H. & Sandell, K. (red.). CBM:s skriftserie 121, SLU Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Brügge, B., Glantz, M. & Sandell, K. (red.). 2018. *Friluftslivets pedagogik*. 5:e rev. uppl. Liber, Stockholm.
- Carlestam, G. & Sollbe, B. 1991. *Om tidens vidd och tingens ordning: Texter av Torsten Hägerstrand*. Byggeforskningsrådet, Stockholm.

- Dolsak, N. & Ostrom, E. (red.). (2003). *The commons in the new millenium: Challenges and adaptation*. The MIT Press, Cambridge.
- Emmelin, L. Fredman, P., Lisberg Jensen, E. & Sandell, K. 2010. *Planera för friluftsliv: Natur, samhälle, upplevelser*. Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Friberg, G. 1982. *Vi kommer att leva igen: Eskimå- och indian-dikter från Berings hav till Panama. Urval och översättning av Gösta Friberg*. FIB:s lyrikklubb, Stockholm.
- Friedmann, J. & Weaver, C. 1979. *Territory and Function*. Edward Arnold, London.
- Hettne, B. 1982. *Strömfåra och kontrapunkt i västerländsk utvecklingdebatt*. Naturresurs- och miljökommitténs bakgrundsrapport, No. 8, Stockholm.
- Goodhart, D. 2017. *The road to somewhere: The populist revolt and the future of politics*. Hurst & Company, London.
- Ihse, M. (red.). 2019. Landskap – ett vidsträckt begrepp. *Kungl. skogs- och lantbruksakademiens tidskrift* 158(5), Stockholm.
- Leirhaug, P.E., Haukeland, P.I. & Faarlund, N. 2019. Friluftslivsvegledning som verdidannande läring i møte med fri natur, s. 15–32 i *Friluftslivspedagogikk*. Hallandvik, L. & Høyem, J. (red.). Cappelen Damm Akademisk, Oslo.
- Lundgren, L.J. (red.) 2009. *Naturvård bortom 2009: Reflektioner med anledning av ett jubileum*. Cassandra: Brottbby.
- Marsh, G.P. 1864. *Man and nature: or, physical geography as modified by human action*. London.
- Naess, A. 1981. *Ekologi, samhälle och livsstil*. LT, Stockholm.
- Sandell, K. 1988. *Ecostrategies in theory and practice*. Linköping Studies in Arts and Science, No. 19. Linköping university, Linköping.
- Sandell, K. 2016. Ecostrategies: Presentation and elaboration of a conceptual framework of landscape perspectives. *J. Tourism* 64(1):63–80.
- Sandell, K. 2019. Landskapsrelationer och pedagogiska möjligheter, s. 82–97 i *Naturvägledning i Norden*. Sandberg, E. (red.). Nord 2019:021, Nordiska Ministerrådet, Köpenhamn.
- Sandell, K. & Svenning, M. 2011. *Allemansrätten och dess framtid*. Rapport 6470. Naturvårdsverket, Stockholm.
- Sandell, K. & Sörlin, S. (red.). 2008. *Friluftshistoria – från 'hårdande friluftslif' till ekoturism och miljöpedagogik*. 2:a rev. uppl. Carlsson bokförlag, Stockholm.
- Sandell, K. & Öhman, J. 2021. Naturkontakt och miljöpedagogik, s. 105–113 i *Biologisk mångfald, naturnyttor, ekosystemtjänster*. Tunón, H. & Sandell, K. (red.). CBM:s skriftserie 121, SLU Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Sandell, K., Arnegård, J. & Backman, E. (red.). 2011. *Friluftssport och äventyrsidrott: Utmaningar för lärare, ledare och miljö i en föränderlig värld*. Studentlitteratur, Lund.
- Sandell, K., Öhman, J. & Östman, L. 2003. *Miljödidaktik: Naturen, skolan och demokratin*. Studentlitteratur, Lund.
- Steffen, W., Richardson, K., Rockström, J., Schellnhuber, H.J., Dube, O.P., Dutreuil, S., Lenton, T.M. & Lubchenco, J. 2020. The emergence and evolution of earth system science. *Nature Reviews Earth & Environment* 1(Januari):5463.
- Stenseke, M. 2016. Integrated landscape management and the complicating issue of temporality. *Landscape Research*, <https://doi.org/10.1080/01426397.2015.1135316>
- Sveriges Nationalatlas: *Jordbruket 1992*. SNA förlag, Kulturgeografiska inst, Stockholms universitet, Stockholm.
- Sörlin, S. 1991. *Naturkontraktet: Om naturumgängets idéhistoria*. Carlssons bokförlag, Stockholm.
- Sörlin, S. 2017. *Antropocen. En essä om människans tidsålder*. Weyler förlag, Stockholm.
- Thomas, W.L. (red.) 1956. *Man's Role in Changing the Face of the Earth, Vol I and II*. The University of Chicago Press, Chicago & London.
- Øian, H., Fredman, P., Sandell, K., Sæpørdsdóttir, A.D., Tyrväinen, L. & Søndergaard Jensen, F. 2018. *Tourism, nature and sustainability: A review of policy instruments in the Nordic countries*. TemaNord 2018:534. Nordic Council of Ministers/Publication Unit, Copenhagen.